

دائرة المعارف قرآن

چاپ لیدن

و مسیر پیش رو

حسین خندق آبادی

به بهانه انتشار آخرین جلد ترجمه فارسی

رای‌زنی‌های اولیه و برنامه‌ریزی برای انتشار دائرةالمعارف قرآن (*Encyclopaedia of the Qur'an*) چاپ لیدن، به سرپرستی جین دمن مک‌اولیف در سال ۱۹۹۳ آغاز شد و نخستین جلد آن در سال ۲۰۰۱ به چاپ رسید. به طور میانگین هر سال یک جلد از این دائرةالمعارف منتشر شد، تا سال ۲۰۰۶ که با انتشار جلد ششم آن، که به انواع نمایه‌ها اختصاص داشت، این پروژه به پایان رسید. وداد قاضی، کلود ژیلیو، ویلیام گراهام و اندرو ریپین ویراستاران ارشد این دائرةالمعارف‌اند. ۲۷۸ نویسنده و قرآن‌پژوه با این دائرةالمعارف همکاری کرده‌اند. بیشترین تعداد مدخل‌های نوشته‌شده به قلم اندرو ریپین، اوری روبین، مستنصر میر، انگلیکا نویورت، روبرتو توتولی، دوین استوارت و رثوون فایرستن است، که در مجموع بیش از یک‌هشتم از ۷۰۳ مدخل این دائرةالمعارف را در بر می‌گیرد.

«تمایل به روشن نگه داشتن مشعل مطالعات قرآنی در آستانه قرن بیست و یکم» و «علاقه به تداوم حیات این رشته در هزاره جدید» انگیزه اصلی ویراستاران در نخستین گفتگوها برای انتشار آن بوده است. ویراستاران نگاهی هم به گذشته داشته‌اند و هم به آینده. از این رو عزم آنها در طی مسیر برنامه‌ریزی این بوده است که «اثری مرجع شامل بهترین یافته‌های مطالعات قرآنی قرن بیستم» پدید آورند. همچنین در پی آن بوده‌اند که «دائرةالمعارف قرآن به رونق پژوهش‌های فراوان قرآنی در دهه‌های پیش رو کمک کند». از نظر آنان، بهترین راه برای تجلیل از دستاوردهای قرن گذشته و

۷۰۰

بخارا
سال بیست و ششم
شماره ۱۴۳
خرداد - تیر
۱۴۰۰

نیز میدان دادن به یافته‌های قرن حاضر این بوده است که از دائرةالمعارفی متعارف با ترتیب الفبایی فراتر روند و مقاله‌هایی طولانی‌تر و جامع‌تر به این مجموعه بیفزایند تا بیانی فشرده از وضعیت تأملات و تحقیقات دربارهٔ موضوعات اصلی مطالعات قرآنی باشد. برخی از این مقاله‌ها و نویسندگان آنها، که نقاط اوج این دائرةالمعارف‌اند و سزاست مبنای داوری آن قرار گیرند، در این دسته‌ها جا می‌گیرند:

مباحث مرتبط با شکل‌گیری قرآن:

عربستان پیش از اسلام (جرالد هاتینگ)؛ سنت شفاهی (ویلیام گراهام)؛ سنت شفاهی و مکتوب در عربستان (آلن جونز)؛ تعلیم‌دهندگان [ادعایی] پیامبر (کلود ژیلیو)؛ مُصحف (هارالد موتسکی)؛ مصحف‌های قرآن (فردریک لیمهویز)؛ جمع قرآن (جان برتن)؛ قرائت قرآن (فردریک لیمهویز)؛ نسخه‌های خطی قرآن (فرانسوا دروش)؛ رسم‌الخط قرآن (افیم رضوان)؛ تزئین و تذهیب قرآن (شیلا بلر و جاناتان بلوم)؛ خوشنویسی و قرآن (سولانژ اوری)؛ چاپ قرآن (مایکل آلبین)؛ ترجمه‌های قرآن (هارتموت بوبتسین).

مباحث و شیوه‌های جدید در قرآن‌پژوهی:

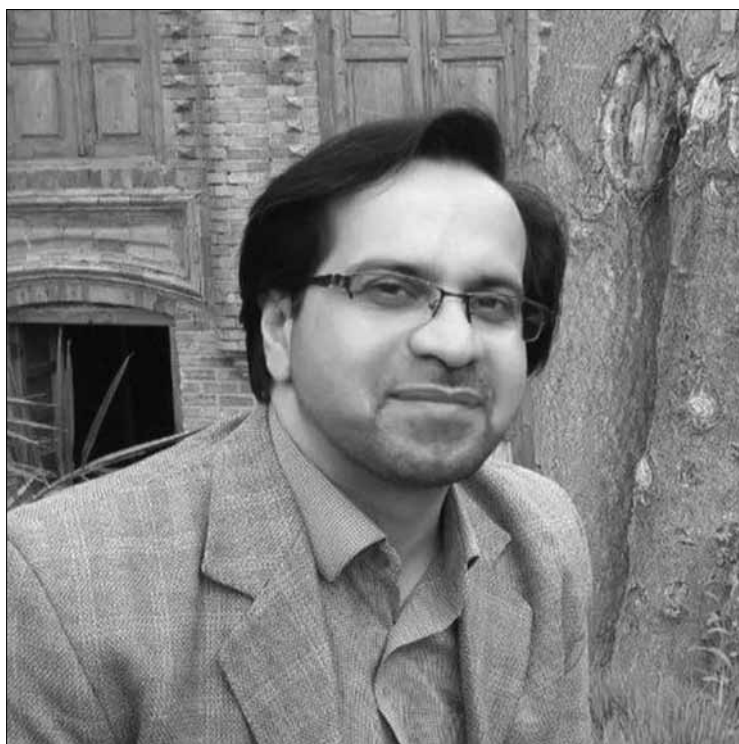
تفسیر قرآن: دورهٔ آغازین و میانه (کلود ژیلیو)؛ تفسیر قرآن: دورهٔ جدید و معاصر (رُتراود ویلانت)؛ مطالعات قرآنی پیش از ۱۸۰۰ م. (هارتموت بوبتسین)؛ مطالعات آکادمیک قرآنی پس از دورهٔ روشنگری (مارکو شولر)؛ منابع [و ابزارهای] مطالعات قرآنی (اندرو ریپین)؛ روش‌های انتقادی معاصر و قرآن (محمد ارکون)؛ باستان‌شناسی و قرآن (رابرت شیک)؛ سکه‌شناسی و قرآن (مایکل بیتس)؛ کتیبه‌نگاری و قرآن (رابرت هولند با همکاری ونشاپورتر)؛ نقد متنی قرآن (جیمز بلمی).

بررسی جنبه‌های ادبی قرآن:

دستور زبان قرآن (رافائل تالمن)؛ زبان و سبک قرآن (کلود ژیلیو و پی‌یر لارشه)؛ ساختارهای ادبی قرآن (عیسی بُلاطه)؛ شکل و ساختار قرآن (آنگلیکا نیورت)؛ یکپارچگی متن قرآن (مستنصر میر)؛ بلاغت و قرآن (آنگلیکا نیورت).

نسبت علوم و معارف بشری با قرآن:

فقه و قرآن (وائل حلاق)؛ حدیث و قرآن (خوتیر یوبنئل)؛ سیره و قرآن (ویم ریون)؛ تاریخ و قرآن (فرانتس روزنتال)؛ اخلاق و قرآن (کوپن راینهارت)؛ تصوف و قرآن (الکساندر کنیش)؛ فلسفه و قرآن (ماجد فخری)؛ سیاست و قرآن (پل هک)؛ علم و قرآن (احمد دلال)؛ علوم اجتماعی و قرآن (دیل آیکلمن)؛ پزشکی و قرآن (ایرملی پرهو)؛ هنر و معماری و قرآن (الگ گرابار).

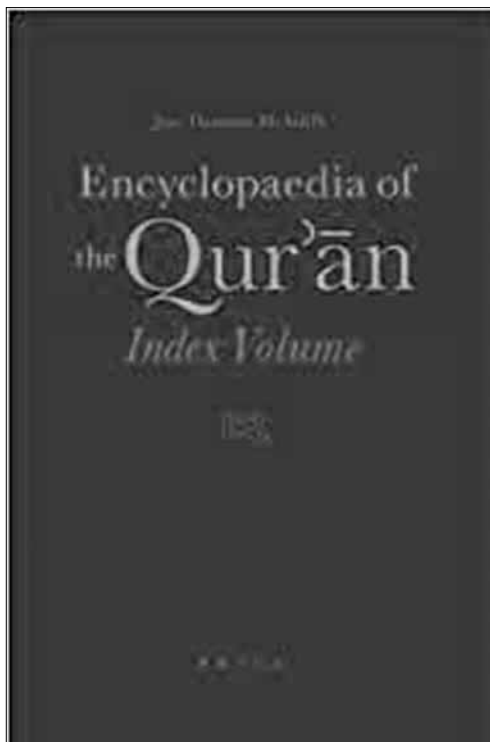
• حسین خندق آبادی

مهم‌ترین چالشی که مک‌اولیف و گروه ویراستاران با آن روبه‌رو بوده‌اند به دو بخش صورت و محتوای کار مربوط می‌شده است. در مورد صورت، تصمیم بحث‌انگیز مدخل‌گزینی به زبان انگلیسی در میان بود. ویراستاران تمایل داشته‌اند فضای مطالعات قرآنی را در دسترس طیف گسترده‌ای از محققان دانشگاهی و خوانندگان تحصیل‌کرده قرار دهند. به گفته مک‌اولیف، «راه دسترسی به هزاران معجم و فرهنگ و شرح و تفسیر عربی برای محققان مسلط به زبان عربی کهن باز است، اما محققان انگلیسی‌زبان رشته‌هایی غیر از مطالعات اسلامی در تلاش برای جستجوی مطلبی درباره قرآن، در فقدان آثار مرجع قرآنی به زبان‌های اروپایی، غالباً ناکام می‌مانند». برای رفع همین نیاز بود که ویراستاران تصمیم گرفتند به راهی غیر از راه دائرةالمعارف اسلام (*Encyclopaedia of Islam*) بروند که «چاپ‌های مختلف آن پرمراجعه‌ترین کتاب مرجع در رشته مطالعات اسلامی بوده است».

در دائرةالمعارف اسلام شکل عربی مفاهیم و اصطلاحات به انگلیسی آوانگاری شده است، اما در دائرةالمعارف قرآن ترجمه انگلیسی آنها آمده است. برای مثال، در مقابل سه مدخل «صلوة»، «دعاء» و «ذکر» در دائرةالمعارف اسلام، فقط یک مدخل

با عنوان «prayer» در دائرةالمعارف قرآن آمده است. آشکار است که گروه هدف این نحوه مدخل‌گزینی محقق ناآشنا به زبان عربی بوده است. این کار مقاله‌ها را در دسترس محققان بیشتری در حوزه‌های مرتبط قرار می‌دهد، اما عیب آن این است که بسیاری از متخصصان زبان عربی و مطالعات اسلامی را از دست‌یابی به صورت اصلی و آوانگاری‌شده اصطلاحات محروم خواهد کرد. از جمله اقداماتی که برای رفع این مشکل شده ارائه‌نامه‌ای جامع و مفصل از واژه‌های عربی و نشانی آنها در مجلدات پنج‌گانه، در جلد ششم بوده است.

چالش اساسی دیگر مربوط به محتوای این دائرةالمعارف بوده است. مک‌اولیف در پیش‌گفتار این اثر می‌نویسد: «من و سایر ویراستاران، علاوه بر اینکه می‌خواستیم اثری مرجع در دسترس طیف وسیعی از محققان و دانشجویان رشته‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی قرار دهیم، قصد داشتیم تحقیقاتی دقیق و آکادمیک درباره قرآن را که برخاسته از منظرها و پیش‌فرض‌های متنوع باشد در این اثر بگنجانیم». اما مسأله این است که نمی‌توان از یک سنت واحد آکادمیک قرآن‌پژوهی سخن گفت. «چندین قرن قرآن‌پژوهی مسلمانان مسیری را در طول تاریخ ترسیم کرده است که با مسیر قرآن‌پژوهی غربی همپوشانی دارد». اما «این دو مقوله، ضمن اینکه ممکن است از دقت کافی برخوردار نباشند، دارای رهیافتی واحد و یک‌پارچه یا روشی یگانه و قطعی نیز نیستند. هم درون هر یک از دو سنت قرآن‌پژوهی اسلامی و غربی و هم بین آنها نزاع‌هایی شدید و بحث‌انگیز می‌توان یافت». البته «این دو سنت هم از لحاظ جغرافیایی و هم از حیث فکری به نحو فزاینده‌ای با یکدیگر تداخل پیدا کرده‌اند. با رشد سریع جمعیت مسلمانان در اروپا، آمریکای شمالی و سایر مناطق جهان تقابل ناهنجار «اسلامی-غربی» کمرنگ‌تر از پیش شده است». مک‌اولیف در پیش‌گفتار خود اذعان می‌کند به اینکه «پژوهش درباره متنی که میلیون‌ها نفر آن را مقدس می‌شمارند کاری خطیر است. برخی مسلمانان جداً معتقدند که هیچ غیرمسلمانی حتی نباید قرآن را لمس کند، چه رسد به اینکه آن را بخواند و درباره‌اش اظهار نظر کند. اما بیشتر مسلمانان چنین اعتقادی ندارند. عده‌ای بر آن‌اند که تحقیقات قرآنی غیرمسلمانان بی‌ربط یا ذاتاً ناقص و نادرست است، اما پاره‌ای دیگر از مشارکت محققان غیرمسلمان در این رشته استقبال می‌کنند. در مقابل، گروهی از محققان غیرمسلمان کوشیده‌اند درباره قرآن به گونه‌ای بنویسند که حاوی توهین مستقیم به احساسات اعتقادی نباشد. تصور گروهی دیگر آن بوده است که این قبیل ملاحظات در قلمرو آکادمیک جایی ندارد». تلاش مک‌اولیف این بوده که از تنوع روش‌ها و دیدگاه‌ها استقبال کند، اما البته توجه داشته است که همه محققان مسلمان و غیرمسلمان با این رویکرد موافق نیستند.

• روی جلد دایرةالمعارف قرآن

از طرفی، «برخی مسلمانان به سبب اینکه همکاری با دایرةالمعارف قرآن ممکن است صداقت و شرافت علمی شان را به خطر اندازد ترجیح دادند وارد این کار نشوند». از طرف دیگر، «برخی غیرمسلمانان نیز دقیقاً به همین دلیل از همکاری با این پروژه سر باز زده‌اند». این مشکل در مواجهه با دو سر این طیف همچنان ادامه دارد، اما به هر حال دایرةالمعارف قرآن به سرانجام رسید و وارد مرحله‌ای جدید شد.

ویرایش جدید دایرةالمعارف قرآن

«دایرةالمعارف قرآن تلاشی ابتدایی است»، این سخنی است که جین دمن مکاولیف از اعتراف به آن ابایی ندارد. ویراستاران این دایرةالمعارف از همان آغاز معترف بوده‌اند که ویرایش نخست این اثر کاری تمام و کمال و بی‌عیب و نقص نبوده است. از این رو، پیشاپیش از خوانندگان و منتقدانی که موضوعات و مضامینی جدید را پیشنهاد خواهند داد استقبال کرده بودند و امید داشته‌اند که ناشر این اثر زمینه را برای ارائه نسخه کامل‌تری از این اثر فراهم آورد. از مهمترین موضوعاتی که از همان آغاز جای خالی آن احساس می‌شد، مدخلهائی درباره برجسته‌ترین تفسیرها و مهم‌ترین مفسران بود.

«محدودیت‌های این پروژه ایجاب می‌کرد که تمرکز کار بر خود قرآن باشد»، از این رو ویراستاران در پی ارائه «دائرةالمعارف قرآن» برآمده‌اند نه «دائرةالمعارف قرآن و تفسیر»، گو اینکه تعیین مرزی مشخصی بین این دو مقوله دشوار است. جبران این نقص نیز به ویرایش دوم و کامل‌تر دائرةالمعارف قرآن واگذار شد.

اما ویرایش جدید دائرةالمعارف قرآن نه در قالب نسخه کاغذی، بلکه به شکل الکترونیکی در نظر گرفته شده است. نسخه برخط دائرةالمعارف قرآن از سال ۲۰۰۵ (یک سال پیش از انتشار واپسین جلد نسخه کاغذی) بارگذاری شد.

در نسخه برخط، گذشته از به‌روزرسانی برخی مدخل‌هایی که روزبه‌روز بر داده‌های مرتبط با آنها افزوده می‌شود، مانند: «مصحف‌های قرآن»، «فرهنگ مادی و قرآن»، «چاپ قرآن»، «کتب‌نگاری و قرآن»، «تفسیر قرآن»، «علوم قرآن» و «قرائت قرآن»، برخی مدخل‌های تازه نیز در نظر گرفته شده است، مانند مدخل‌هایی درباره سوره‌ها و آیه‌های مهم قرآن، اعمال عبادی، ابعاد جهانی مطالعات قرآنی (به خصوص در کشورهای اسلامی)، بصیرت‌های تازه در باب زبان قرآن و محیط تاریخی آن، و ارتباط میان برخی متون یهودی و مسیحی پیش از اسلام با قرآن. نسخه برخط دائرةالمعارف قرآن همچنین شامل ۶۲ نسخه چاپی کهن قرآن به شکل فاکسیمیله است که بین سال‌های ۱۵۳۷ تا دهه ۱۸۴۰ در کشورهای غربی به عربی یا زبان‌های دیگر چاپ شده است. همچنین در نسخه برخط، به کشف‌الآیات قرآن نیز دسترسی هست.

سروراستار نسخه برخط دائرةالمعارف قرآن خانم یوهانا پینک (از دانشگاه فرایبورگ) است. ویراستاران نسخه برخط عبارت‌اند از: جورج آرچر (دانشگاه دولتی آیووا)، آن‌سیلوی بوالیو (دانشگاه استراسبورگ)، سلیمان داست (دانشگاه برن‌دایس) و شروق نجیب (دانشگاه لنکستر).

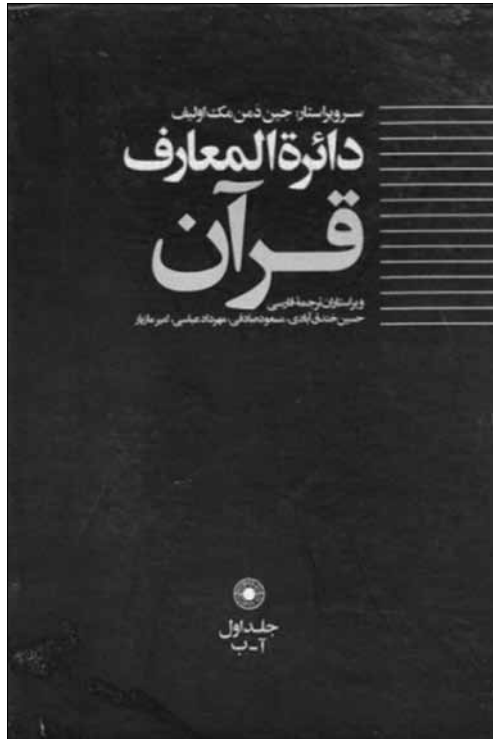
متولیان نسخه برخط، که به‌تازگی (در سال ۲۰۲۱) بارگذاری مجدد شده است، از پژوهشگران رشته‌های مختلف برای گسترش و به‌روز کردن دائرةالمعارف قرآن دعوت به همکاری کرده‌اند. همچنین از پژوهشگران خواسته شده است که اگر به نظر آنها لازم است در مدخل‌های دائرةالمعارف قرآن به پژوهش‌هایشان ارجاع داده شود، اطلاع دهند. نسخه الکترونیکی دائرةالمعارف قرآن فوایدی هم برای ویراستاران و هم برای خوانندگان دارد که در نسخه کاغذی دست‌کم به‌آسانی حاصل نمی‌شود. ویراستاران دیگر فشاری برای فراهم آوردن تعدادی معین از مدخل‌ها تا حرفی مشخص متناسب با یک جلد پانصدششصد صفحه‌ای در یک زمان مشخص نخواهند داشت؛ دیگر دست ویراستاران برای اعمال آخرین تغییرات بسته نخواهد بود؛ همچنین می‌توانند سفارش و بارگذاری برخی مدخل‌ها را تا یافتن نویسنده‌ای مناسب به تأخیر اندازند؛ ویراستاران

بدون واهمه از زمان طولانی مورد نیاز برای تکمیل برخی مدخل‌ها، می‌توانند گستره آنها را وسیع‌تر کنند و بدین‌سان دست بازتری برای ارتقای کیفیت مقالات خواهند داشت. از سوی دیگر، نسخه الکترونیکی امکانات آسان‌تری برای جستجوی مطالب در اختیار کاربران می‌گذارد؛ آنها همچنان می‌توانند به شکل پیشین مقاله‌هایی هم که به‌روزرسانی شده‌اند دسترسی داشته باشند؛ همچنین علاوه بر اینکه ویراستاران با درج تاریخ نگارش هر مدخل به خواننده امکان اطلاع از آخرین به‌روزرسانی‌ها را می‌دهند، با کمترین هزینه، فضایی گشوده برای استفاده از انواع نظرهای کاربران در سراسر دنیا برای تکمیل هر مدخل نیز فراهم می‌آورند؛ فرصتی مغتنم برای پژوهشگران و عالمان مسلمان به منظور مشارکت در این «مهمترین مرجع جهانی تاریخی-انتقادی دیجیتال درباره قرآن».

برنامه‌ریزی برای ترجمه فارسی دائرةالمعارف قرآن اقدامی جسورانه از جانب یک ناشر خصوصی بود. بیش از آنکه به بازگشت مالی این پروژه «خطیر» اندیشیده شود، نیاز به آگاهی هرچه بیشتر و گسترده‌تر مخاطبان فارسی‌زبان از تحولات جدید در عرصه قرآن‌پژوهی انگیزه این کار بود. انتشارات حکمت، که به‌تازگی مجموعه‌ای با عنوان «مطالعات اسلامی» در همه حوزه‌های مربوط به اسلام (قرآن و حدیث، فلسفه، کلام و فرقه‌ها، تصوف، تاریخ، علم و هنر) برای آشنایی با تحقیقات آکادمیک در این زمینه راه‌اندازی کرده بود، به‌سرعت چهار نفر از دست‌اندرکاران این مجموعه را برای برنامه‌ریزی و تدوین و سپس ویرایش و نیز همکاری در ترجمه فارسی دائرةالمعارف قرآن گردهم آورد: امیر مازیار، مهرداد عباسی، مسعود صادقی و حسین خندق‌آبادی. چند سال نخستین به مطالعه اولیه همه مدخل‌ها و پیشنهاد معادلی مناسب برای عنوان هر مدخل، تهیه شیوه‌نامه مترجمان و ویراستاران، گرد آوردن مترجمان متخصص و جلب همکاری دیگران گذشت. پس از فراهم آمدن دفتری از ترجمه فارسی شامل شماری از مدخل‌های جلد نخست، از قریب به پنجاه دانشور ایرانی متخصص در زمینه‌های مختلف برای سنجش شیوه و کار ترجمه مشورت گرفته و نظرخواهی شد. جلب حمایت سازمان تبلیغات اسلامی در زمان ریاست جناب آقای سیدمهدی خاموشی پشتگرمی بزرگی برای ناشر خصوصی شد. ترجمه فارسی مجلدات پنج‌گانه اصلی در طی هشت سال (از ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹) منتشر شد و جلد آخر آن شامل انواع نمایه‌ها به‌زودی آماده انتشار می‌شود.

دو چالشی که پیش روی ویراستاران اصلی دائرةالمعارف قرآن بود ویراستاران ترجمه فارسی را نیز درگیر کرده بود.

یافتن معادلی مناسب برای مدخل‌هایی که آوانگاری اصطلاحات عربی در آنها معیار قرار نگرفته بود و گاه همپوشانی‌های قابل توجه با یکدیگر داشتند نیازمند مطالعه اولیه

کل مدخل‌ها و تعیین معادلی فارسی با توجه به محتویات غالب هر مدخل و نیز پیوند آن مدخل با مدخل‌های مشابه بود. برخی از این مدخل‌های مشابه یا دارای همپوشانی قابل توجه از این قرار است: «کلام خدا»، «کلمه‌الله» / «تحریر قرآن»، «تحریر و تبدیل» / «صحیفه»، «مصحف»، «مصحف‌های قرآن»، «نسخه‌های خطی قرآن» / «زبان و سبک قرآن»، «ساختارهای ادبی قرآن»، «شکل و ساختار قرآن» / «خوب و بد»، «خوبی‌ها»، «بدی‌ها» / «شورش»، «سرکشی و سرسختی»، «عصیان» / «ضلال»، «ضاللت»، «تاریکی» / «حلال و حرام»، «حرام» / «ولی»، «مولی و ولاء»، «سرپرستی» / «سرپرستی رضاعی»، «رضاع»، «مادر رضاعی» / «جنگ»، «جنگ‌ها»، «جهاد»، «خونریزی»، «قتال» / «پول»، «ثروت»، «اموال» / «حجاب»، «پوشش» / «حرمت حیوانات»، «تذکیه»، «قربانی» / «طهارت»، «نظافت و طهارت» / «اخذود»، «اصحاب اخذود» / «بهشت»، «جنت» / «کشتی»، «کشتی نوح» / «آب»، «آب و هوا»، «هوا و باد» / «اوقات شبانه‌روز»، «روز و شب»، «صبح»، «ظهر»، «عصر»، «عشاء» / «عقد و پیمان»، «نقض عهد و امانت»، «پیمان الهی» / «تسبیح»، «حمد»، «ستایش»، «سپاس» / «جدل و زبان جدلی»، «مجادله» / «ذکر»، «ذکر خدا» / «عجز و قدرت»، «ناتوانی» / «نشانه‌ها»، «آیات الهی»، «آیه» / «وجه»، «وجه الله» / «حکم»، «داوری»، «فرمان» / «بینایی و نابینایی»، «دیدن و شنیدن»، «شنوایی و ناشنوایی» / «خواب»، «رؤیا

و خواب» / «سنت شفاهی»، «سنت شفاهی و مکتوب در عربستان» / «فتح»، «پیروزی». امید رفع برخی از این همپوشانی‌ها در ویرایش‌های بعدی نسخه اصلی کتاب می‌رود، اما برخی دیگر نتیجه تقریباً ناگزیر انتخاب شیوه ویراستاران نسخه اصلی برای نحوه مدخل‌گزینی با در نظر داشتن مخاطب غیرمتخصص غربی است.

ناشر و ویراستاران ترجمه فارسی نیز مانند ویراستاران نسخه اصلی با چالش دومی مربوط به محتوای این اثر مواجه بودند، البته به نحوی شدیدتر، به طوری که سخن از بود و نبود اثر در میان بود، نه صرفاً از مقبولیت آن. در ایران هر کتابی پیش از انتشار باید مجوزی حاکی از دست‌کم عدم مخالفت آشکار با مبانی دینی و سیاسی حاکم بگیرد. با تمهیداتی که ناشر و ویراستاران ترجمه فارسی اندیشیدند، از جمله همکاری کارشناسان سازمان تبلیغات اسلامی، افزودن ناظر کیفی، وارد کردن شماری پانویس برای توضیح و یادآوری برخی مطالب و در نهایت حذف دو مدخل («بهائیت» و «الهیات و قرآن» - مدخل دوم به منابع ادعایی قرآن می‌پردازد)، خوشبختانه توانستند تأیید وزارت ارشاد را برای انتشار این مجموعه بدون حذف مطلب یا کلمه‌ای و یا تغییر لحنی برای همه مدخل‌های دیگر بگیرند. اما البته در بیرون از این فضای رسمی، فعالان نهادی پژوهشی که این مجموعه را دستمایه ارائه طرحی گسترده برای جلب مشارکت دولتی به منظور نقد و بررسی تک‌تک مدخل‌های این دائرةالمعارف کرده بودند از هیچ تلاشی برای جلوگیری از انتشار ترجمه فارسی آن به شکل کنونی فروگذار نکردند؛ از جمله اینکه پیش از انتشار نخستین جلد ترجمه فارسی نامه‌ای به وزارت ارشاد و دفتر مراجع فرستادند و به آنها درباره چاپ ترجمه فارسی این اثر هشدار جدی دادند. سرانجام، با درایت رئیس انتشارات، کار آنها در نهایت به عذرخواهی انجامید.

اما البته همچنان پرسش‌هایی کهنه در فضای کشور ما و نیز برخی دیگر از کشورهای اسلامی حضور دارد: چرا غربیان (اسلام‌شناسان / شرق‌شناسان / دیگران) درباره ما می‌نویسند؟ چرا ما کار آنها را باید ترجمه کنیم؟ چرا اگر ترجمه می‌کنیم با نقد همراه نمی‌کنیم؟ خاستگاه این پرسش‌ها را در ردیه‌پردازی‌های قرون وسطایی و نیز انگیزه‌های اولیه شرق‌شناسی با نگرش «دشمنت را بشناس» طی دوره‌های درگیری‌های شدید نظامی و اقتصادی زمان استعمار و همچنین سرخوردگی ناشی از احساس عقب‌ماندگی در میان برخی جوامع اسلامی می‌توان جست، که البته بار دیگر در قالب نقادان‌های پسااستعماری عیان شده‌اند. آقای مظفر اقبال، که خود سروراستار مجموعه‌ای هفت‌جلدی به زبان انگلیسی با عنوان دائرةالمعارف جامع قرآن (*Integrated Encyclopedia of the Qur'an*) است، زمانی در ایران من را در معرض پرسش‌هایی از همین دست که در بالا مطرح شد، قرار داد. مجموعه‌ای

که ایشان سرویراستاری کرده است شامل مدخل‌هایی به قلم نویسندگان مسلمان و اغلب ناظر به خود آیات قرآن و ناقل حداکثری آنهاست. در پاسخ به اقبال، سعی کردم توجه او را به اختلاف میان دو منظر جلب کنم: یکی منظری ترویجی که می‌کوشد صورت‌بندی‌ای به نظر خود صحیح و راست‌کیش از باورهای اسلام به مخاطب ارائه دهد، و دیگری منظری تحقیقی که می‌کوشد مخاطب خود را با نظریات و تحقیقات گوناگون درباره اسلام آشنا کند. وجود هر دو منظر و آگاهی از آنها مغتنم است و نباید یکی به بهای دیگری تمام شود.

این موضع را در برابر اصل پرسش از اولویت دادن به تألیف یا ترجمه هم می‌توان گرفت: «کار خوب مصلحت آنست که مطلق بکنیم!» باید اجازه داد هرکس بسته به توانش سهمی در گرمی بازار آگاهی و دانش داشته باشد: فی‌المثل، هم به متن کلاسیک نیاز است، هم به شرح آن، هم به تحقیقات مرتبط با آن، هم به ساده‌شده آن و عرضه آن در انواع قالب‌های مختلف، و هم به نظرگاه درونی خود ما نسبت به آن. هم انتظار برای گذراندن عصر نوین ترجمه بی‌جاست و هم در بستن به غیر و در پی منظر خویشتن رفتن؛ هر گونه اقدام دستوری برای تنگ کردن عرصه بر یکی و گشودن راه بر دیگری خطاست. مهم آن است که آبخشورهای آگاهی خود و مخاطبان را محدود نکنیم. برای آنکه منظر خود را فراخ کنیم و راه اندیشیدن و آفرینش درونی را بگسترانیم همواره نیازمند آگاهی‌ها و داده‌های تازه‌ایم. هرگونه غربال و ممیزی پیشین بر پایه تفکری خاص عملاً به محدود کردن امکان‌های گسترده برای مخاطبان و اندیشمندان می‌انجامد.

در ایران شیوه‌های مختلفی برای برگرداندن دائرةالمعارف‌های غربی به فارسی در پیش گرفته شده است. برای نمونه، دانشنامه ایران و اسلام، زیر نظر احسان یارشاطر، قصد داشت برگردانی کامل از دائرةالمعارف اسلام چاپ لیدن بدون افزودن و کاستن مطلب در اختیار بگذارد و ده دفتر تا آغاز حرف «ب» منتشر کرد و متأسفانه نپایید. فرهنگ آثار ابتدا در شش جلد کل مدخل‌های نسخه اصلی را با حذف مدخل‌های مربوط به آثار ایرانی-اسلامی به سرپرستی رضا سیدحسینی ترجمه کرد و سپس معرفی آثار ایرانی-اسلامی را به نویسندگان داخلی سفارش داد و در شش جلد کم‌حجم‌تر به سرپرستی احمد سمیعی منتشر کرد. دائرةالمعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، پایه خود را دائرةالمعارف کوچک کلمبیا وایکینگ قرار داد و مدخل‌هایی درباره ایران و اسلام بر آن افزود و در سه جلد منتشر کرد. ترجمه جمعی دائرةالمعارف نوین اسلام، با سرویراستاری جان اسپوزیتو، در چهار جلد با تعلیقاتی زیر نظر حسن طارمی، محمد و مهدی دشتی همراه شد. این تعلیقه‌ها گاه در انتهای مقاله، گاه در پانویس و گاه حتی متن مقاله افزوده شد و نیز از ترجمه برخی مدخل‌ها صرف‌نظر شد.

در این میان، انتشارات حکمت ترجیح داد دائرةالمعارف قرآن را با کمترین پانویس‌ها عیناً مطابق با نسخه اصلی منتشر کند و در پایان کار مجلدی را به بررسی کل کار اختصاص دهد. این کار هم به سرانجام رساندن این پروژه طولانی مدت را به زمان واقعی نزدیک می‌کرد، هم بیشتر با توان اقتصادی ناشری خصوصی منطبق بود. علاوه بر این، در داخل کشور نیز دائرةالمعارفی در همین موضوع با عنوان دائرةالمعارف قرآن کریم به قلم نویسندگان ایرانی از سوی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی در حال انتشار بود که در حال حاضر پانزده جلد از آن منتشر شده است.

همین‌جا توضیحی مختصر دربارهٔ مطلبی که در جای دیگر مفصل مطرح کرده‌ام باید بدهم. شیوه‌ای که ما در برخی از دانشنامه‌های تألیفی، به خصوص در عرصه‌های مرتبط با دین، پیش گرفته‌ایم، به دلایل مختلف، به نظر تا حدی وارونه می‌آید. گذشته از دائرةالمعارف‌های عمومی و دانشنامه‌های مختصر، دائرةالمعارف‌های تخصصی قرار است گزارشی از پژوهش‌های انجام‌شده و اطلاعات فراهم‌آمده باشد. از این رو، دست‌کم هر مدخل مهم را کسی عهده‌دار نوشتنش می‌شود که بیشتر پژوهشی در آن زمینه کرده باشد. اما ما به دلیل فقدان چنان سابقه‌ای، ناگزیریم سازمان و بنیادهایی تشکیل دهیم و کسانی را به استخدام درآوریم و بسیاری از مدخل‌ها را به آنها که برای نخستین بار در آن موضوع خاص پژوهش متمرکز انجام می‌دهند سفارش دهیم. البته در عین حال در پی برآوردن اهداف دیگری نیز برمی‌آییم، از جمله اثبات باورها و نظرات خود، پاسخ دادن به انتقادات و شبهات، موضع‌گیری علیه برخی مطالب دائرةالمعارف‌های مشابه غربی و به چشم آوردن همهٔ مطالب ریز و درشتی که به نظرمان از چشم سایر دائرةالمعارف‌ها مغفول مانده است. این رسم و راه، گذشته از بار تشکیلاتی و مالی‌ای که به کار تحمیل می‌کند، به طور طبیعی بر حجم و زمان به بار نشستن کار می‌افزاید، و مهمتر آنکه با سبک نگارشی دائرةالمعارف و مقصود از پدید آمدن آن نیز ناسازگار است.

به دلیل همین فقدان شناخت درست از شیوهٔ دانشنامه‌نگاری است که برای نمونه در برخی از دانشگاه‌ها نقد و بررسی برخی مدخل‌های بلند دائرةالمعارف قرآن موضوع چندین پایان‌نامه قرار گرفته است، نه اصل کتاب یا رساله یا مقالهٔ نویسندهٔ آن مدخل خاص که گزارشی از آن را در این دائرةالمعارف آورده است. یا باز به دلیل همین انتظار نابجا از دائرةالمعارف است که مجله‌ای تخصصی با عنوان قرآن و مستشرقان پا گرفته است که مطالب آن صرفاً حاصل ترجمه و نقد مدخل‌های دائرةالمعارف قرآن است؛ و فراتر از آن، مرکزی در قم بنا نهاده شده است که رسالت خود را فراهم آوردن دائرةالمعارفی قرآنی با نظر به نقد دائرةالمعارف قرآن قرار داده است.

به تازگی نیز همایشی در عراق با عنوان «القرآن الکریم فی الدراسات الاستشراقیة المعاصرة: مقاربات النقدیة لموسوعة القرآن (لیدن)» برگزار شد که محور آن نقد

• پروفیسور جین دمن مکاولیف

مدخل‌های دائرةالمعارف قرآن بود، نه نقد و بررسی آرای نویسندگان آن مدخل‌ها در کتاب‌ها و مقالات اصلی‌شان. دست‌اندرکاران ترجمه فارسی دائرةالمعارف قرآن امید داشته‌اند با انتشار ترجمه کامل این اثر گامی در زدودن این تصور نادرست و توجه دادن دانشجویان و پژوهشگران و علاقه‌مندان مطالعات قرآنی به نظرات مطرح در این عرصه و منابع اصلی آنها داشته باشند.

مسیر پیش رو

زمانی پژوهشگران یک نهاد پژوهشی در ایران به خانم مکاولیف، سرویراستار نسخه کاغذی دائرةالمعارف قرآن، نامه‌ای فرستادند تا ایشان را به استفاده از پتانسیل علمی خودشان تشویق کنند. این اقدامات برآمده از ذهنیتی است که همچنان دوگانه غرب - شرق در آن نقشی جدی دارد و شکافی عمیق میان خود و غرب می‌بیند. این ذهنیت به رغم ظاهر غرب‌ستیزانه‌اش در بن خود غرب‌زده است و همچنان، ولو ناخودآگاه، خواهان آن است که کارش با معیارهای غربی سنجیده شود و قدر ببیند. همین ذهنیت است که با آغوش باز از حضور پژوهشگر غربی استقبال می‌کند و مخازن

کتابخانه‌های خود و سایر امکاناتش را بر روی آنها می‌گشاید، اما از پژوهشگر داخلی دریغ می‌ورزد. اما واقعیت این است که به رغم وجود سلطه‌جویی‌ها و توفیق‌خواهی‌ها و رقابت‌های نابرابر و ارزش‌گذاری‌های غیرمعرفتی که همه جا از جمله در فضای علمی و دانشگاهی می‌توان سراغ گرفت، جریان غالب فضای علمی دنیا به سوی مشارکت جمعی هرچه بیشتر و دخالت دادن متخصصانی برآمده از همان فضاهایی در حرکت است که درباره آنها و آثار و باورهای مردم برآمده از آنها تحقیق می‌شود. به گفته سرویراستار دائرةالمعارف قرآن،

نسبت مطالعات قرآنی «منزوی از یکدیگر» مسلمانان و غیرمسلمانان دست‌کم در برخی مواقع و در برخی اوضاع و احوال در حال تغییر است. همایش‌های بین‌المللی با موضوع مطالعات آکادمیک قرآنی به نحوی روزافزون محققان هر دو گروه را به خود جذب کرده است. در نام و هویت دانشگاهی نویسندگان نشریاتی که به طور جدی بر جداسازی نویسندگان اصرار داشته‌اند امروزه تنوع بیشتری دیده می‌شود. به استادان غیرمسلمان فرصت تدریس در دانشگاه‌های جهان اسلام داده می‌شود و در مقابل محققانی از این دانشگاه‌ها به مؤسسات اروپا و آمریکای شمالی دعوت می‌شوند. اما شاید مهمترین نقطه تلاقی پیدایی نسل‌های جدید در مقطع دکتری در رشته مطالعات قرآنی است. سالانه بر تعداد دانشجویان مسلمان مهاجری که در پی مدارج عالی در مطالعات قرآنی و دیگر شاخه‌های مطالعات اسلامی در دانشگاه‌های مهم اروپا، آمریکا، کانادا و جاهای دیگرند افزوده می‌شود. بسیاری از این دانشجویان محصول نسل دوم یا سوم مهاجران به بریتانیا، فرانسه، آلمان و آمریکای شمالی در دوران پس از استعمارند. بنابراین، بیشتر این دانشجویان با مجموعه‌ای از پیش‌زمینه‌های آموزشی و پیش‌فرض‌های آکادمیک وارد مقاطع تحصیلات تکمیلی می‌شوند که از پیش‌زمینه‌ها و پیش‌فرض‌های هم‌تایان غیرمسلمانان قابل تفکیک نیستند.

در چنین فضایی است که انتشارات بریل، ناشر دائرةالمعارف قرآن، پس از بررسی کیفیت ترجمه فارسی و تأیید آن، از ناشر ترجمه فارسی درخواست می‌کند که طی توافقی دوجانبه نسخه فارسی را در اختیارش قرار دهد تا مدخل‌های آن را در سایت خود به صورت برخط برای فروش عرضه کند. همین شرایط است که برای مترجم نسخه فارسی دائرةالمعارف قرآن امکانی فراهم می‌آورد که با توجه به پژوهش‌های منتشرشده خود، بتواند مدخلی را که ترجمه کرده است از نو برای ویرایش جدید دائرةالمعارف قرآن این بار به قلم خود بنویسد و منتشر کند. در فضاهای دیگر نیز اندک‌اندک شاهد تک‌نگاری‌ها، کتاب‌ها و دستینه‌های مختلف در موضوعات گوناگون هستیم که نام پژوهشگران ایرانی را بر خود دارند.

می‌توان تا سالیان سال همچنان نشست و بر کار این یا آن محقق نکته گرفت، که البته در جای خود مطلوب است، اما زمانی می‌توان از دیگران انتظار توجه داشت که در آن زمینه اتوریته پیدا کرده باشیم و دستاوردهای پژوهشی ما به زبان علمی روز در معرض دید و داوری دیگران قرار گرفته باشد. هنوز بسیاری از مدخل‌های دائرةالمعارف‌های ما که می‌خواهیم به قلم نویسندگان خودمان باشند عاری از پشتوانه پژوهشی موجودند و پژوهش درباره آنها تازه به همراه نگارش مدخل دائرةالمعارفی آغاز می‌شود. عرصه‌های زیادی هست که لازم است با اطلاع گرفتن از پژوهش‌های همه پژوهشگران در همه جای دنیا درباره آنها پژوهش کنیم و آثاری به صورت رساله و مقاله و کتاب منتشر کنیم. شاید در اوضاع کنونی آمادگی ما برای دستینه‌نگاری بیش از دانشنامه‌نگاری باشد، شیوه ارائه مطلبی که متأسفانه به دلایل مختلف نزد ما مغفول مانده است. نمی‌گوییم کار دانشنامه‌نگاری را تا زمان پدید آمدن پشتوانه پژوهشی لازم رها کنیم، باید عملگرایانه‌تر تصمیم گرفت.

مراکز مهم دانشنامه‌نگاری ما ظرفیت‌های خوبی برای پژوهش‌های علمی فراهم آورده‌اند که حقیقتاً مغتنم است. آنچه مهم است سیاست‌گذاری دوباره برای تعیین اولویت‌ها و تغییر شیوه‌های کسب و ارائه مطالب در پی ایجاد تغییر در نگرش‌ها است. بخواهیم یا نخواهیم در عصر «پدیا»ها زندگی می‌کنیم که با آغوش باز از همه دعوت به مشارکت می‌کنند. فضای مجازی و انواع امکانات آن نیز راه مشارکت در عرصه پژوهش و دانش را تسهیل کرده است. اینها البته همه افزار و وسیله‌اند، والا در باب رای و نظر سخن همچنان همان است که بود: «چون جمع شد معانی گوی بیان توان زد».

منابع

حسین خندق‌آبادی، «انتظار از دایرةالمعارف [به بهانه انتشار جلد سوم ترجمه فارسی دایرةالمعارف قرآن]»، مهرنامه، ش ۴۴ (آبان ۱۳۹۴)، ص ۲۶۰-۲۶۱؛
مهرداد عباسی، «دایرةالمعارف قرآن» در دانشنامه و دانشنامه‌نگاری: تاریخچه، روش‌ها، نمونه‌ها، تدوین محمدمنصور هاشمی و حسین خندق‌آبادی، نشر کتاب مرجع، تهران ۱۳۹۹، ص ۳۹۷-۴۰۲؛

کتاب ماه دین، ش ۱۹۲، مهر ۱۳۹۲ (ویژه‌نامه دایرةالمعارف قرآن چاپ لیدن)؛
جین دمن مک‌اولیف، «پیش‌گفتار»، ترجمه مهرداد عباسی، در دایرةالمعارف قرآن، ج ۱، انتشارات حکمت، تهران ۱۳۹۷، ص یازده - بیست و هفت؛
گفت‌وگو با یوهانا پینک، سرویراستار نسخه برخط دایرةالمعارف قرآن:

https://blog.brill.com/humanitiesmatter/johanna_pink_on_relaunching_encyclopaedia_of_thequran.html;

گزارش سایت بریل (ناشر) درباره نسخه برخط دایرةالمعارف قرآن:
[https://brill.com/view/db/eqo; Muzaffar Iqbal, "Integrated Encyclopedia of the Qur'an \(IEQ\): Raison d'etre and Project Summary", Islamic Studies, Vol. 47, No. 4 \(Winter 2008\), pp. 537-543.](https://brill.com/view/db/eqo; Muzaffar Iqbal, 'Integrated Encyclopedia of the Qur'an (IEQ): Raison d'etre and Project Summary', Islamic Studies, Vol. 47, No. 4 (Winter 2008), pp. 537-543.)